

't inschrien

vijfentwintigste jaargang nr. 1, januari 1993

kwartaaluitgave van de

VERENIGING OUDHEIDKAMER TWENTE

ISSN 0166-3984

't inschrien

Een inschrien is een vakje in de tuugkist waarin waardevolle zaken werden bewaard.

Copij zenden aan:

M. Paskamp-van Santen, Vleerhoeksweg 13, 7663 TK Mander
Tel. 05418-80470

Redactie: A.J. Brunt, Delden

H.H. Hagens, Almelo

H.A. Kleerebezem, Borne

J.J.H. Meijer, Hengelo

A.L.A. Wevers, Hengelo

M. Paskamp-van Santen, Mander, eindredacteur

Administratie:

't Inschrien, p/a Rijksmuseum Twenthe
Lasondersingel 129, 7514 BP Enschede

Postrekening nr. 832196 t.n.v. de penningmeester v.d. Oudheidkamer 'Twente'

Bank: Algemene Bank Nederland N.V., Enschede rek. nr. 59.27.45.651

Abonnementsprijs f 15,- per jaar

Losse nummers f 5,- (exclusief portokosten)

Overname van de inhoud, in welke vorm dan ook, is niet toegestaan zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

MEUBELMAKERIJ

H.J. Filart

* *Restauratie*

* *Maatwerk*

* *Replica's*

Uitsluitend vakwerk

*Uitslagsweg 26a, 7556 LR Hengelo
Telefoon 074 - 913467, b.g.g. 074 - 919606*

In memoriam mr. Schönfeld Wichers

22 mei 1901 - 19 november 1992

Het was in de zomer van 1957 dat ik met de bats in de hand op een stukje veldgrond van landbouwer Timmerman in Mariënberg meehielp bij een bodemonderzoek, toen in de verte een vehikel naderde, dat nauwelijks de naam auto in mij opriep. Toen de wonderbaarlijke woonwagen stilhield en de chauffeur uitstapte, kon ik mijn ogen niet geloven. Daar stond hij dan, de notaris van Rijssen, vorser op het gebied van de Twentse volkstaal, bewonderaar van de prehistorie én Europa-zwerfer. Als lid (en penningmeester) van de Werkgemeenschap voor Archeologie en Historie was hij aan de weet gekomen dat bij boer Timmerman wat in de grond zou zitten. De kennismaking heeft geleid tot een 35-jarige vriendschap, die in mijn le-

ven staat gegrift als een van de meest aparte, levendige en leerzame.

Karel Schönfeld Wichers heeft, op voordracht van ondergetekende, een 15-tal jaren in het Algemeen Bestuur van onze Vereniging gezeten. Eigenlijk kwam deze man in het verenigingsleven nooit voldoende uit de verf. Hij timmerde niet aan de weg, was zeer bescheiden van aard en had een sterke binding met de natuur.

Geboren in Naarden, verhuisde hij in het begin van deze eeuw met zijn ouders naar Rijssen, waar zijn vader notaris was geworden. Met zijn broer, de later als Belcampo bekend geworden auteur en studentenant in Groningen, groeide hij in Rijssen op, waar hij zijn hele leven is gebleven. Toen hem op een gegeven ogenblik - na de dood van notaris Bernard - gevraagd werd notaris in Rijssen te worden, heeft hij dit aanbod afgeslagen omdat hij, zoals hij het zelf uitdrukte, niet achter een stadsgevel zijn leven wenste te slijten.

Hij is een echte vrijbouter gebleven. Als de bladeren in de herfst begonnen te vallen, trok hij met de vogels mee naar het Zuiden en overwinterde in Spanje. In april verscheen hij weer in Rijssen en hervatte zijn notariële werk, eerst op het kantoor van zijn vader, later onder diens opvolgers, en een tijdlang zelfs als plaatsvervangend notaris. Het is zijn grote verdienste geweest - en daarvoor is hij ook geridderd - dat hij drie woordenboeken heeft samengesteld van, zoals hij die noemde - de oude Twentse taal. De woorden, uitdrukkingen en uitspraak zijn sterk beïnvloed door het Rijssens dialect, hetgeen niet verwonderlijk is. Het eerste, dat hij uitgaf onder de titel 'Woordenboek van het Rijssens dialect', verscheen in 1959 op het formaat van een notariële acte. In 1979 zag het grote 'Woordenboek Nederlands-Twents' het licht als uitgave van de Vereniging Oudheidkamer 'Twente' en telde 604 bladzij-

Jaarthema 1993

Op 25 januari 1943, nu 50 jaar geleden, werd door de Duitse bezetting in Overijssel een begin gemaakt met de vordering van torenklokken. Het ligt voor de hand dat aan de grootste klokkenroof die ooit in ons land heeft plaats gevonden, in 't Inschrien aandacht wordt besteed. In twee afleveringen geeft M. Paskamp-van Santen een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen, die vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog plaats vonden.

In het juli-nummer zal van de heer R. de Jong een artikel worden geplaatst over enkele minder bekende klokkengieters, waarvan werkstukken in Twente te vinden zijn. De heer G. Bartelink werd bereid gevonden in het oktober nummer aandacht te besteden aan enkele gebruiken in verleden en heden met betrekking tot het luiden van klokken en de verschillen die zich voordoen bij bepaalde geloofsrichtingen.

den. Vier jaar later sloot hij zijn taalstudie af met het 'Woordenboek Twents-Nederlands', uitgebracht door de Stichting Oud-Twentse Volkstaal en de Oudheidkamer 'Twente'. Ook schreef hij in het 'Riesns' aan aantal reisverhalen, zoals 'Reajsbreewe oet Spanje' en 'Noar 's Vuerspiejege Aeijaand (Sicilië), met veel foto's verlevendigd. Alle verhalen zijn in 1989 gebundeld en rijk geïllustreerd uitgegeven onder de titel Raejsbreewe oet de Kuekikoare. De kampeerauto is afgebeeld op de omslag van het dikke boek.

Het meest treffende voorbeeld van de werkwijze, de uitdrukkingskracht en het aparte van Karel Schönfeld Wichers is te vinden in zijn dialect-bijdrage aan het Jaarboek Twente van 1972, waarin hij schrijft over Tweantses muejsn eane, Aan de rand is Twente het mooist.

Tweantes muejsn kearl is neet mear!

A.L. Hulshoff

Bereikbaarheid Oudheidkamer

Gelukkig kunnen wij u mededelen, dat ons verblijf in het Rijksmuseum Twenthe gerekt wordt tot de zomervakantie van 1993. Dit houdt in, dat al onze activiteiten (lezingen, cursussen, bibliotheek, collectie en kantoor) in het museum tot die tijd normaal doorgang kunnen vinden.

Zoals u weet heeft conservator Herman Hagens per 1 december 1992 afscheid genomen van het museum. Met zijn vertrek dreigde evenwel de bereikbaarheid van de Oudheidkamer 'Twente' in het Rijksmuseum Twenthe in het gedrang te komen. Wij zijn echter blij te kunnen melden, dat een aantal vrijwilligers bereid bleek om als 'vraagbaak' en verzorger van onze collectie op te treden.

Mevr. Jantine Rijpma blijft op de vrijdagen onze bibliotheek en de uitleningen verzorgen. Helaas moesten de regels voor het raadplegen van onze bibliotheek worden aangescherpt: tassen mogen niet langer worden meegenomen naar de studieruimte, doch moeten bij de garderobe worden achtergelaten.

Mevr. Riet Luiten is op woensdag-, donderdag- en vrijdagmorgen op het kantoor van de Oudheidkamer aanwezig en te raadplegen over textilia, terwijl mevr. Aukje Krommendijk voor de totale verzameling te spreken zal zijn op donderdag tot 15.30 uur en op vrijdag de gehele dag.

Onze vereniging is nu telefonisch bereikbaar onder een eigen nummer: 053 - 309114. Bij afwezigheid van de vrijwilligers is een antwoordapparaat aangesloten. Uw ingesproken boodschappen zullen op de kortst mogelijke termijn worden beantwoord.

Wij gaan ervan uit, dat met bovengenoemde voorzieningen en dankzij de inzet van de vrijwilligers onze bereikbaarheid optimaal is.

J.J.H. Meijer

De Duitse klokkenroof tijdens de Tweede Wereldoorlog (1)

Het vorderen van klokkenbrons voor militaire doeleinden is in Europa eeuwenlang een normaal verschijnsel geweest. Een vijandelijk leger dat een stad of dorp had veroverd, beschouwde de klokken als oorlogsbuit. Ze werden eigendom van de artillerie. Was er geen behoefte aan brons, dan moest de bevolking in plaats daarvan 'klokkengeld' opbrengen, een bedrag gelijk aan de waarde van de klokken.

Overigens was het ook zo, dat in vredes-tijd onbruikbaar geworden geschutstukken aan kerken en kloosters werden geschonken om er weer klokken van te gieten. Legers konden dus naar believen over brons beschikken, maar verspillen deden zij het niet.

In 1907 is officieel aan deze 'gewoonte' een einde gemaakt. Tijdens de Tweede Vredesconferentie in Den Haag werd bepaald dat in beslagname van historische kunstvoorwerpen in vijandelijk gebied voortaan ongeoorloofd zou zijn. Voor het vorderen van klokken in eigen land was elke regering zelf verantwoordelijk. Tien jaar later zouden van de 70.000 in Duitsland aanwezige klokken 60.000 worden vernietigd om de Eerste Wereldoorlog te kunnen voeren. En nauwelijks 20 jaar daarna kondigde Göring aan, dat in heel Duitsland in een komende oorlog niet meer dan 10 tot 12 klokken over zouden blijven!

In de loop van de jaren dertig werd duidelijk dat inderdaad moest worden gevreesd voor een nieuwe oorlog. Mocht Nederland daarin betrokken raken, dan zouden de wapenfabrikanten al snel met een tekort aan metalen te maken krijgen. En ook de Nederlandse regering zou dan niet aarzen de hand aan het eigen klokkenbezit te slaan. Dat blijkt ook uit de aanvang van de brief, die op 13 april 1939 door de toenmalige Minister van O.K. en W., J.R. Slotemaker de Bruïne, aan alle gemeente-

besturen in Nederland werd verzonden: *"De ondervinding heeft geleerd, dat er in geval van oorlog veel kans bestaat, dat de klokken (bellen) uit de torens van de kerken, stadhuisen enz. worden in beslag genomen en versmolten, omdat het metaal, waaruit zij zijn gegoten, noodig is voor militaire doeleinden...."*

In 1937 had de Rijksdienst voor de Monumentenzorg aan de Nederlandse Klokken- en Orgelraad (N.K.O.) opdracht gegeven een inventaris op te maken van alle in ons land aanwezige klokken en carillons. Aan de hand daarvan zou worden beslist welke klokken van vordering gevrijwaard konden blijven.

In maart 1940 was de inventarisatie gereed: het totale aantal luid- en speelklokken in Nederland bedroeg 9000 en had een geschat gewicht van bijna 3,5 miljoen kg aan brons. In overleg met het Ministerie van Defensie werd besloten, dat in het uiterste geval slechts 10% van dit gewicht, bestaande uit de meest waardevolle klokken en carillons, gespaard zou worden. Voorwaar geen halve maatregel!

De 'Inspectie voor de Bescherming van Schatten van Kunst en Wetenschap tegen Oorlogsgevaaren' - kortweg de 'Inspectie Kunstbescherming' - werd met de selectie belast. De verantwoordelijken waren Dr. Jan Kalf (directeur Monumentenzorg) inspecteur, J.W. Janzen adjunct inspecteur en Dr. W.v.d. Elst (lid van de N.K.O.) adviseur. De gelukkige bezitters van de van vordering vrijgestelde klokken moesten de letter 'M' (Monument) in witte verf op het kloklichaam schilderen. Omdat men geen idee had met welke buitenlandse macht ons land eventueel te doen zou krijgen, werd bij de klok een mededeling bewaard, opgesteld in het Nederlands, Frans, Duits en Engels, van de volgende inhoud:

"De Nederlandsche Regeering heeft een zeer beperkt aantal klokken als historische

gedenkstukken van de grootste betekenis van vordering vrijgesteld en richt tot de bevelhebbers der militaire macht van andere mogendheden het dringend verzoek deze met een 'M' gemerkte klokken eveneens te sparen."

Duitsland, dat in 1939 de oorlog begon, stond nog geen jaar later voor de beslissing of tot vordering van de eigen klokken moest worden overgegaan. Vanaf 22 juli 1941, de dag waarop de Duitsers onverwachts Rusland binnenvielen, werden zowel in Duitsland zelf als in vrijwel alle toen bezette gebieden in Europa (uitgezonderd Denemarken, Noorwegen en Frankrijk) op grote schaal klokken gevorderd.

Bij de capitulatie van ons land op 14 mei 1940 lag het volledige Nederlandse klokkenbestand op papier voor de bezetter klaar. Maar het zou nog tot eind 1942 duren voordat er daadwerkelijk gebruik van werd gemaakt. Daardoor kreeg de In-

spectie Kunstbescherming in de persoon van de heer Janzen de gelegenheid, om over het te leveren gewicht aan klokkenbrons met de Duitsers te onderhandelen. Hij kreeg het voor elkaar dat boven de met 'M' gemerkte klokken nog 15% extra aan belangrijke klokken, inclusief alle carillons, gespaard zouden blijven. Men kwam overeen dat alle luidklokken, gemaakt vóór 1600, waaronder die van befaamde klokkegieters als Geert van Wou, de gebroeders François en Pierre Hemony en Hendrik Wegewart, behouden bleven; tevens van alle latere gieters tenminste één exemplaar en dan nog klokken die om speciale redenen voor behoud in aanmerking kwamen. Voorlopig echter zouden alle klokken in de torens blijven hangen, hoewel ze sinds de capitulatie niet meer geluid mochten worden.

Op 21 juli 1942 kondigde de Rijkscommissaris van Nederland, Dr. Seys Inquart, de (2e) 'Metaalverordening' af. Waren al eerder van particulieren voorwerpen van koper, tin, nikkel, lood en legeringen gevorderd, nu volgden klokken, brouwerijketels, bierleidingen, melkbussen, orgelpijpen en bronzen monumenten. In november kregen alle burgemeesters in Overijssel bericht van de wnd. Commissaris van de Provincie, Jos.E. Vogt, dat in opdracht van de Rüstungsinspectie zou worden overgegaan tot de vordering van de klokken in hun gemeenten. De 'M'-klokken konden vooreerst in de torens blijven hangen. Alle andere klokken had men inmiddels aan de hand van de inventaris uit '39/'40 verdeeld in drie categorieën.

Groep A omvatte meest moderne klokken zonder historische- of kunstwaarde, die onmiddellijk naar Duitsland afgevoerd konden worden. (In Overijssel 119, gewicht 49.740 kg)

De klokken uit groep B hadden wel een zekere kunstwaarde, maar waren nodig om het vereiste gewicht aan brons te verkrijgen. (In Overijssel 95, gewicht 26.555 kg)

De klokken uit groep C hadden zoveel kunstwaarde, dat ze zo lang mogelijk vast-

Gemeenteklok van 1571 uit de Stiftskerk te Weerselo
Foto-archief Oudheidkamer 'Twente'

gehouden dienden te worden. In deze groep waren tevens alle klokken onder de 150 kg ondergebracht, die niet gevorderd zouden worden. (In Overijssel 127, gewicht 48.879 kg)

Het ging hier dus om een totaal van 341 klokken met een gezamenlijk gewicht van ca. 125.000 kg (14% van het door het hele land op te brengen gewicht). Deze zouden op een nader te bepalen datum worden gedemonteerd, weggehaald en verzameld op daarvoor aan te wijzen terreinen.

De Commissaris wees erop dat archivarijzen, plaatselijke musea en leden van heemkundecommissies op deze verzamelpunten de gelegenheid zouden krijgen om van belangrijke teksten afschriften te maken en eventueel van bijzondere versieringen afdrucken te maken, ter docu-

mentatie voor het nageslacht.

De Inspectie Kunstbescherming zette onmiddellijk een landelijke klokkenregistratie op. Op 16 november 1942 nam Dr. C.C.W.J. Hijzeler uit Enschede de leiding op zich van de registratie in de Provincie Overijssel. De toen 40-jarige Hijzeler was, na zijn studie letteren en archeologie, sinds 1938 als wetenschappelijk ambtenaar verbonden aan het Rijksmuseum Twenthe.

Hij vroeg alle burgemeesters hem behulpzaam te zijn bij het verzamelen van de benodigde gegevens en schakelde de Enschedese tekenaar G. van Haeften in om die te verwerken.

Van iedere klok werd een registratiekaart gemaakt waarop deze gegevens werden vastgelegd: gemeente, plaats van herkomst, middellijn van de slagrand, hoogte,

A22/ P/	Dorp	DIEPENHEIM	N.H. Kerk	AFF E 214
------------	------	------------	-----------	-----------------

Diam. 65

Hoog: 55

Gewicht 179 K.G

Jaartal: 1366

Gieter:

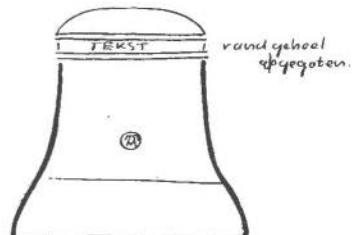
Tekst:

∴ S V Ω ∴ 1366 VITI ∴ F O H

(handgevoormde letters)

Versiering: geene dan strakke lijnen

Gewijcl aan:

Voorbeeld van een registratiekaart, getekend door G. van Haeften
Archief Oudheidkamer 'Twente'

jaartal, gieter, opschriften en korte karakteristiek van de versiering. Van de klokken gegoten vóór 1800 (130 stuks) werden de versieringsmotieven gefotografeerd. Van opschriften en ornamenten werden gipsafgietsels gemaakt en van elk opschrift ook nog eens een frotto, een afwrijfsel op papier met behulp van een zwartmiddel.

Van Haeften en de fotograaf N. Nieuwenhuis, eveneens uit Enschede, legden van alle 341 klokken (inclusief de carillons van Almelo en Enschede met resp. 38 en 42 klokken), de kenmerken vast. Twee jonge leerlingen van Van Haeften, Marie Eitink en Jan Geerdink, maakten 175 gipsafdrukken van de opvallendste teksten en versieringen. Het gehele karwei was binnen enkele maanden afgerond.

Zo was een unieke documentatie ontstaan die, zeker na de vernietiging van een deel van deze ambachtelijke kunstwerken, van onschatbare waarde zou zijn.

Tijdens de registratie was gebleken dat bij de indeling in categorieën fouten waren gemaakt. Gelukkig werd in februari 1943 toegezegd, dat een aantal klokken door een Duitse deskundige nogmaals bekeken zou worden. Alle klokken, gegoten vóór 1800 kwamen hiervoor in aanmerking en moesten van een 'P'(Prüfung) worden voorzien. Ze werden overigens wel uit de torens weggehaald, maar zouden voorlopig nog in Nederland op enkele centrale verzamelpunten blijven staan.

Inmiddels was in november 1942 in de zuidelijke provincies al een begin gemaakt met het weghalen van de klokken. P.J. Meulenberg, een aannemer uit Heerlen, was als 'General Unternehmer der Sonderreferates Metallmobilisierung' met deze taak belast. (Onder verantwoordelijkheid van deze 'Klokken-Peter' zijn zeker 4000 klokken uit Nederland verdwenen)

Op 25 januari 1943 was Overijssel aan de beurt. Teneinde sabotage te voorkomen moest door de burgemeesters voor politietoezicht worden gezorgd. Pastoors, predikanten en andere daarvoor in aanmerking komende personen dienden zich te onthouden van het verwekken van agi-

tatie onder de bevolking.

Openlijke protesten werden echter maar weinig gehoord. Deken Van der Waarden van Almelo was dan ook een uitzondering. Hij liet zijn beiaardier bij het slaan op de hele en halve uren op heimelijke wijze enkele vaderlandse liederen ten gehore brengen.

(Was dat de reden waarom in maart 1943, ondanks de overeenkomst, 28 van de 38 klokken werden gevorderd?)

Veel gemeentebesturen, kerkvoogdijen en -besturen dienden verzoeken in om de klokken in hun gemeente of kerk te mogen behouden. Vrijwel allemaal zonder resultaat.

De weggehaalde klokken werden opgeslagen op lege fabrieks- of haventerreinen in Almelo, Enschede, Steenwijk, Deventer en Hardenberg. Vandaar werden ze naar drie centrale punten overgebracht: de klokken uit Groningen, Friesland, Drente en Overijssel in Meppel, die uit Gelderland, Noord-Brabant en Limburg in Tilburg en die van Noord- en Zuid-Holland en Zeeland in Spijk (bij Gorinchem).

Toen duidelijk werd dat de Duitse deskundige, professor Scheilling uit Hamburg, de beoordeling van de 'P'-klokken wel aan de Nederlanders wilde overlaten, zette Dr. Kalf onmiddellijk de heren Van der Elst en Hijszeier aan het werk, respectievelijk als klankdeskundige en kunsthistoricus. Gezamenlijk beoordeelden zij alle 'P'-klokken in Meppel, Spijk en Tilburg op hun historische waarde en op klankkwaliteit, hetgeen nog niet eerder was gebeurd. Dit onderzoek leverde, behalve nieuwe gegevens, vooral weer tijdwinst op!

wordt vervolgd

M. Paskamp-van Santen

Inventaris nummer KT 64, een deftig vest

Enkele van de meest waardevolle stukken uit de kledingkollektie van de Oudheidkamer zijn gekleurde wollen damasten herenvesten. Twee daarvan stammen uit Markelo. Deze zijn glanzend donkerblauw van kleur met motieven in rood en goudbruin. Ze hebben lange mouwen en doen denken aan jassen. De andere exemplaren zijn echte vesten, zonder mouw en bedoeld om onder een jas te dragen.

Vest KT 64 is eind 18e-eeuws, halflang, mouwloos en bestaat behalve uit wollen damast ook nog uit verschillende katoenen stofjes. Het is geheel gevoerd met grof, ongebleekt linnen dat evenals andere linnen voeringen nog in uitstekende staat verkeerd. De hals is rond en zowel links als rechtsover te sluiten met vanuit de schouder links en rechts 8 platte koperen knopen. Het linkervoorpand is van blauw damast, het rechter van paarse katoenen changeant. Onder de oksels is een stuk blauw/witte katoen ingezet. De achterpanden zijn van bruine, paarse en blauwe katoen.

Het gebruik van andere, goedkopere stoffen werd gedaan uit zuinigheid. Wat niet zichtbaar was hoefde niet duur te zijn. Over het vest ging immers een jas. Hetzelfde zien we bijvoorbeeld bij de lange vrouwenjassen aan het begin van de 20e eeuw. Deze werden over de rok gedragen en de panden die vóór over de rok vielen werden van ander, goedkoper materiaal gemaakt, wol zusterlijk naast kunstzijde en katoen en dit alles in merkwaardige kleurstellingen. Het maakte niet uit, er kwam toch een schort over. Zo kon men in sommige gevallen over meerdere 'luxe' kledingstukken beschikken en de illusie wekken van grote rijkdom. Het ging er immers om wat de ander ervan dacht.

Vest KT 64 hing behoorlijk gehavend op zijn hanger voordat het vorig jaar augustus bij de Tiendschuur in Tilburg gerestaureerd

werd. De restauratie nam bijna 8 dagen in beslag.

Het herenvest, ook wel kamizool, heeft een lange geschiedenis.

Onder Lodewijk de 14e wordt het een belangrijk kledingstuk. Gemaakt van kostbare stof reikte het wel tot de knieën. Vanaf de era Lodewijk XVI werd het vest gedragen 'sous tous les vêtements de dessus des hommes'. De voorkanten en de onderkanten van de mouwen waren van kostbare stof, de rest van voeringstof).

Rond 1730 is het vest waarlijk een pronkstuk. In Engeland worden dan de eerste mouwloze vesten gedragen. Tijdens het Rococo wordt het vest steeds korter. Aan het eind van de 18e eeuw reikt het tot aan de taille en komt de naam 'gilet' naar voren. Het krijgt een dubbele rij knopen en is

Damasten herenvest, 1e kwart 19e eeuw. Koll. Oudheidkamer 'Twente', inv.nr. KT 64

bij voorkeur van damastweefsels (1730-1780). In die tijd reikten de vesten in onze contreien nog tot de knieën.

Heerlijk om te lezen wat beschrijving van kleding aangaat, is de Camera Obscura van Hildebrand. Meneer van der Hoogen bijvoorbeeld, maakt zijn entree bij de familie Kegge, gekleed of eigenlijk 'gedost' in een zeer nauwe groene rok met zeer kleine vergulde knoopjes en zeer nauwe en korte mouwtjes, een zeer wijde pantalon met zeer spits toelopende pijpen en een gebrocheerd zijden vest. Een zwartsatijnen strop, in welks slippen een zeer lange, zeer dunne gouden doekspeld stak, met een klein gouden snoertje daaraan vast, stro-gele handschoenen en zeer puntige laarzen voltooiden zijn kledij.

Tijdens het empire (1800-1815) ontstaat de basis voor de herenmode zoals we die nu nog kennen. Jas, broek en vest - eerst kleurig, daarna steeds meer in gedekte tinten - hemd en das.

Een jas mag dan langer of korter zijn, de revers ronder dan wel puntig, de kraag een vadermoeder, moeizaam bevestigd aan het stijf gesteven witte hemd of een button-down kraag op een hemd in zuur-

Modieus linnen heren vest, omstreeks 1830.
Koll. Oudheidkamer 'Twente', inv.nr. KT 56

stok streep van C&A. In grote lijnen is sindsdien weinig veranderd.

De broek blééf gewoon lang en jas en vest werden nóóit meer geborduurd met gouddraad en pailletten (behoudens een enkele rage, de popscene, of waaghalzerige T.V.-personalities).

De herkomst van de wollen damast is een heel ander verhaal. Het lijkt raadselachtig, maar niemand weet precies waar deze 18e-eeuwse, luxe stof gemaakt of gekocht werd.

Natuurlijk werd ook in Twente wol vervaardigd. Grove wollen weefsels voor eigen gebruik. Wollen stof werd ook wel 'over de grens' gekocht. Plaatsjes als Nienborg en Metelen hadden fabriekjes die behalve wollen laken ook damasten vervaardigden. De wol voor deze damasten werd met linnen gemengd. Deze damasten waren blauwgeverfd en werden gebruikt voor o.a. de daagse vesten van de betere boer. Van deze blauw damasten vesten is bekend dat ze als enige versiering 6 zilveren knopen hadden. De vesten voor zon- en feestdagen hadden een dubbele rij.

Zeker tot aan het eind van de 18e eeuw en zelfs nog later vormden Twente en de Achterhoek een afgelegen plattelandsgedebied met weinig welvaartsbronnen en met een lage levensstandaard. Het boerenbedrijf voorzag in de behoeften van het grootste deel van de bevolking. Niettemin bestond er natuurlijk geen volledige zelfvoorziening. Daarvoor zijn verschillende voorbeelden aan te wijzen. Al heel vroeg werden bijvoorbeeld sommige wollen weefsels van buiten betrokken voor het lakense pak van de mannen en bijzondere stoffen waren ook nodig voor de kerkdracht van de vrouwen²⁾.

Wolnijverheid zocht haar middelpunt bij voorkeur in de dichtbevolkte stad; de vele deelbewerkingen vereisten hier de gespecialiseerde arbeid van veel mensen. De Leidse wolindustrie was omstreeks 1800 al aan zijn einde.

Enschede had een fabriek van halfwollen bukskins van 1857-1862. Ook niet veel dus³⁾.

De schapenhouderij in ons land kon niet tippen aan die van bijvoorbeeld Nottingham, Leicester en Norfolk*).

Tot nu toe zijn twee mogelijke plaatsen van herkomst van het vest aan te duiden. De ene is Ost-Friesland (conservatrice Altonaer Museum Hamburg) maar zekerheid bestaat hierover niet. Een andere is Engeland. Het patroon van vest KT 64 is Frans, maar dat zegt niet veel omdat de patronen vrijwel altijd waren geïnspireerd op kostbare Franse zijden damasten. Ook toen al werd vlijtig gekopieerd. In Engeland gebeurde dat op grote schaal en men exporteerde de produkten naar het vasteland van Europa. Rotterdam en Oostende waren doorvoerhavens voor goederen uit Norwich. Rond 1740 werd jaarlijks ongeveer 340 ton textiele goederen verscheept. Deze waren uiteindelijk bestemd voor markten in Nederland, handelshuizen in Frankfurt en markten in Basel en Noord-Italië. De Napoleontische oorlogen (1793-1815) brachten veel schade toe aan die handel.

Zo'n Brits wollen damasten vest was duur, maar altijd nog goedkoper dan de Franse zijden damasten die als voorbeeld gediend hadden.

In Norwich waren in de 2e helft van de 18e eeuw zo'n 30 fabrieken, en de stad werd in de 18e eeuw erkend als hét centrum voor de fabricage van dergelijke stoffen. De stoffen uit deze stad waren vermaard om hun uitstekende bewerking en afwerking. Een bijzonder proces waar de fabrikanten om bekend stonden was het heet persen van de stof waardoor het weefsel een hoge glans kreeg. Norwich heeft deze damasten in grote hoeveelheden vervaardigd⁵). Rond 1780 werden deze stoffen ook in Londen en Yorkshire gemaakt. Er is voor wat betreft de 2e helft van de 18e eeuw nauwelijks documentatie over export naar het vasteland van Europa.

Overigens gaven naar Norwich opgestuurde detailfoto's van vest KT 64 geen zekerheid omtrent de herkomst, wél dat het weefsel van hoge kwaliteit is.

Welke waren de firma's die dergelijke goederen importeerden en hoe kwamen ze vervolgens bij bijvoorbeeld een boerenfamilie in Twente? Uit een boedelinventaris van het erve Wagelaar van 7 februari 1823 staat tussen de beschrijving van manskleden als een bomzijden buis, een pijrok en een baaien onderbroek, ook een damasten borstrok met 16 zilveren knopen. Dit is samen met een blauw en een grijs lakense rok⁶) het duurste kledingstuk: 9 gulden en 15 stuivers. Of het hier om een blauw wol/linnen vest gaat uit Metelen, of toch een kleurig vest uit misschien Engeland of Ost-Friesland, is niet na te gaan.

In Meppel bijvoorbeeld werden op de markt damasten verkocht. (o.a. gebruikt voor Staphorster vrouwenrokken). Deze marktkooplui hadden hun winkels in Amsterdam en kwamen per schip over de Zuiderzee⁷).

Abraham Annink, 'Oabrams Eumken', geb. 1790, in oude dracht. Archief Oudheidkamer 'Twente'

De vesten in de kollektie van de Oudheidkamer zijn door vroegere dragers, of beter hun vrouwen of de kleermaker, wel versted maar niet groter of kleiner gemaakt. Niet groter, omdat de stof al tot de laatste centimeter gebruikt werd, er was niets meer over om uit te leggen en niet kleiner, omdat dat natuurlijk zonde was. Je zou eens wat van die dure stof moeten afknippen en snippers overhouden waarmee niets meer te doen viel.

Het materiaal van de knopen speelde ook een rol. Van zilver, verzilverd tin of tin, hoe meer knopen hoe sjieker. De meesten hadden echter geen geld voor een dergelijk kledingstuk. De oorspronkelijke kleding van boeren was donkerbruin, grijs.

Damasten vesten werden voornamelijk door 'grote' boeren gedragen, ze worden er ook mee afgebeeld. Vóór de boeren werd deze kleding gedragen door landadel, advocaten en kooplieden (dr. Ottenjan noemt dat de 'Honoratiorenschicht'). Uiteindelijk, zoals dat met een mode gaat,

Pop gekleed in boerendracht, 1e helft 19e eeuw. Opname uit 1930. Archief Oudheidkamer 'Twente'

is ook dit kledingstuk gedoemd af te zakken naar lagere regionen in de sociale rangorde. De upper class kan zich variatie veroorloven en wil niet gezien worden in dezelfde zaken als haar personeel. Een mode wordt dan door de eersten afgezworen, evenals bijbehorende mimiek, fysiek, vaak zelfs moraal en religieus besef. Aangezien het in het geval van een damasten vest om een kostbare zaak ging, werd een dergelijk kledingstuk niet weggegeven aan knecht of anderszins minvermogende, maar bleef het, ook als het niet langer gedragen werd, als voorwerp van waarde in de familie. Wat moest een dagloner in zo'n luxe vest. Hij zou zijn plaats vergeten.

Veel later, rond 1900, wordt de 'jas van meneer' (het zwarte colbert of pak) wat makkelijker weggegeven. Het kledingstuk was donker, zonder franje en veel algemener. Kleur en snit verschilden op het eerste gezicht niet zozeer van het destijds matige konfektiewerk (er werd gewerkt met slechts enkele standaardmaten). Zo'n jas kon men met gerust hart en gesust geweten weggeven omdat het oorspronkelijke maatwerk voor meneer bij de begunstigde tóch niet zat. Slobberig of te krap. De kwaliteit van de stof blééf natuurlijk, maar uiteindelijk zag het er toch weer uit als 'de kleine man met zijn konfektiepakkie an'. De 'leisure'- en de 'working' class bleven op dezelfde afstand. De wereld bleef in orde.

R. Luiten

Noten

1. Boucher Francois, Histoire du costume en occident de l'antiquité a nos jours, Flammarion France 1965 index p.433, 443
2. Textielhistorische Bijdragen nr.16 1974, art. dr.J.A. Boot, De markt voor Twents-Achterhoekse weefsels in de tweede helft van de 18e eeuw, p.12. Boot doelt hier waarschijnlijk ook op de kant ten behoeve van de cornetmutsen, die veelal uit Vlaanderen kwam.
3. Benthem van A., Het Fabriekswezen te Enschede 1860 p.15
4. Salomons H., Het jaar 1832, p.32
5. Mr.J. Renton, Castle Museum Norwich eindigt een van zijn brieven als volgt: "despite the

De Deventer tiende in Zuidtwents perspectief (1)

De betrekkingen tussen Deventer en Twente waren in de Middeleeuwen veel intensiever dan heden ten dage. Deventer was toentertijd een belangrijk handelscentrum met een uitstraling tot ver in Westfalen. Het maakte deel uit van het bestuurscollege van Overijssel (college van Ridderchap en Steden) en het speelde in het kerkelijk leven van het gewest een belangrijke rol, met name toen het in 1559, bij de vorming van het bisdom Deventer, bisschopsstad werd¹⁾. Deventer had reeds omstreeks 1200 stadsrecht²⁾ en dat stond model voor het stadsrecht der Twentse stedeke, waarschijnlijk ook voor dat van Enschede³⁾.

Met deze invloedrijke Hanzestad onderhield Twente tal van betrekkingen. Naast handelsrelaties (Deventer had een belangrijke graanmarkt⁴⁾) waren ook van belang de betrekkingen met Deventer als stad waar beroep kon worden aangetekend op uitspraken van de gerichten der kleine ste-

den, terwijl de Klaring te Colmschate op analoge wijze competent was voor de uitspraken van de landgerichten⁵⁾.

In Deventer was ook een aanzienlijke financiële macht geconcentreerd. Deze verstrekte aan de Staten van Overijssel voorshotten op de belastinginkomsten en mocht diensgevolge in Twente belastingen heffen. De financiële invloed van Deventer had een belangrijke kerkelijke component in de tiendplicht van een groot aantal erven in Zuid-Twente (Twekkelo, Usselo/Boekelo, Haaksbergen en Hengelo (Woolde) t.o.v. de Lebuïnuskerk te Deventer. Aan deze tiendplicht zal in dit artikel nader aandacht worden besteed.

Tienden als kerkelijke belasting

Tienden konden aanvankelijk beschouwd worden als een kerkelijke belasting. De grondgebruiker diende 1/10 deel van de oogst af te staan aan de kerk t.b.v. het onderhoud van geestelijkheid en kerkgebouwen. Tiendrechten hebben diepe historische wortels. In het Oude Testament wordt dit recht toegekend aan de Levieten die ervan onderhouden werden als vergoeding voor de dienst aan Jahwé (Numeri XVIII 21-25) en verder "ook is elk tiend van het land zowel van het gezaaide als van de boomvruchten Jahwé's eigendom. Daarenboven alle tienden van runderen of kleinvee" (Leviticus XVIII 30-34). Via de Romeinen en het Christendom heeft het tiendrecht in West Europa zijn intrede gedaan⁶⁾.

In de 8e eeuw werd het min of meer gebruikelijk, dat bij de bouw van een kerk de stichter het recht op tiendheffing kreeg op het onder de kerk behorende gebied. Betaling van tienden was aanvankelijk niet meer dan een morele verplichting. In de tijd na Karel de Grote kon die verplichting evenwel door de wereldlijke overheid worden afgedwongen⁷⁾.

strong export trade to the continent, it is very difficult to identify local manufacture from existing documentation. It is all very frustrating!" Dat kan ik alleen maar onderschrijven.

6. Wollaken was eveneens een luxe artikel waarvan bekend is dat het al eeuwenlang uit Engeland geëxporteerd werd.
7. Dhr. D. Kok, Staphorst. Hier worden o.a. de zwart wollen damasten rokken bedoeld zoals ze ook in de kollektie van de Oudheidkamer vergetenwoordigd zijn.

Literatuur:

- Ottenjan Helmut, Bauernhäuser, Bauernstuben, Bauerngarten, Bauernkleidung, uitg. Museumsdorf Cloppenburg 1989.
- Kostuum, jaaruitg. Ned. Kostuumvereniging voor Mode en Streekdracht 1985. art. Bianca du Mortier, Inleiding op de ontwikkeling van de herenkleding 1700-1850.
- Boot, dr. J.A.P.G., De Twentse Katoennijverheid 1830-1973. A'dam/Parijs 1935.
- Hildebrand, Camera Obscura, 4e druk 1979, naar de 10e uitg. van 1878, Septuaginta, Alphen a/d Rijn.

Boerderij Brunink te Twekkelo, Bruninkweg 5. Eig. G.J. Roerink

Boerderij Teesink te Boekelo, Tesinkweg 34. Eig. Fam. Wissink

Het Deventer kapittel als tiendheffer

In 1118 schenkt de bisschop van Utrecht de kerk van Enschede aan het kapittel van St. Pieter te Utrecht. In 1294 staat dit kapittel zijn rechten op de grove en smalle tienden (granen en peulvruchten) af aan het kapittel van St. Lebuïnus te Deventer en ⁷⁴⁾.

J.J.H. Meijer heeft in 1975 omtrent deze schenkingen en de gebiedsafbakening tussen de bisdommen van Utrecht en Münster een interessante, doch niet onomstreden theorie ontwikkeld⁷⁵⁾. De parochie Enschede zou aanvankelijk hebben bestaan uit de marken Tweekelo, Usselo en het zuidelijk deel van de Esmarke. Geestelijk heer en eigenaar van de kerk was de bisschop van Münster. In een diocesane afbakening van vóór 1100 waren parochie en kerk onder de bisschop van Utrecht geplaatst en daarna was deze parochie Enschede vergroot met een deel van de parochie Oldenzaal, en wel met de marken Driene, Lonneker en het noordelijk deel van de Esmarke.

Bevestiging van deze theorie acht hij gelegen in het feit dat de tiendrechten in zuidelijk Enschede in het bezit waren van de Proosdij van Deventer en die van noordelijk Enschede van de Proosdij van Oldenzaal. De bisschop van Utrecht moet kerk en tienden vóór 1100 hebben verkregen, alleen dan kan hij in 1118 de kerk van Enschede schenken aan de Proost van St. Pieter.

De gegevens omtrent dit tiendrecht heeft hij kennelijk ontleend aan het Verpondingsregister van Twente van 1601 (hierna verder aan te duiden als VR 1601) waar voor een dertigtal erven in Tweekelo, Usselo/Boekelo melding van dit tiendrecht wordt gemaakt. Dit tiendrecht wordt in de Deventer administratie aangeduid als 'de Groote Enscheder tiende' echter met dien verstande dat hieronder ook wordt begrepen het tiendrecht op 15 Haaksbergse erven en één erve in Woolde.

In het VR 1601 wordt hiervan geen gewag gemaakt. Van de geschiedenis van kerk en parochie van Haaksbergen is weinig bekend, zodat we in het ongewisse blijven

op welke wijze het tiendrecht van de Haaksbergse erven in Utrecht is terecht gekomen. Het komt me overigens voor dat hiermee aan de theorie van Meijer geen afbreuk wordt gedaan.

De Deventer Proost (tevens aartsdiaken) oefende aanvankelijk het beheer over alle kapittelgoederen uit. Een onevenredig deel van de opbrengst schijnt daarbij aangewend te zijn voor eigen gebruik. Na verzet van de kapittelheren (kanunniken) ging de proost accoord met een regeling waarbij iedere kanunnik een vast inkomen (prebende) kreeg⁷⁶⁾.

In 1559 werd Deventer tot bisdom verheven. Inkomsten kreeg de bisschop daarbij o.a. uit de proosdijen van Zutphen, Deventer en Oldenzaal. De Lebuïnuskerk werd kathedrale kerk. De Staten van Overijssel maakten bezwaar tegen benoeming van de bisschop. Ze zagen hierin een aantasting van hun oude privileges.

De stad Deventer onteigent het kapittel

Gedurende de 80-jarige oorlog wijzigden zich de machtsverhoudingen, met name als Deventer in 1591 de Staatse zijde kiest. De invloed van het kapittel schrompelt ineen en in 1608 heeft Deventer reeds de inkomsten uit 11 prebenden verworven⁷⁷⁾. In 1663 worden de geestelijke goederen door de Staten van Overijssel gefisciseerd en daarna tussen Ridderchap en Steden verdeeld. Proosdij en kapittel van Oldenzaal komen aan de Ridderschap, terwijl de stad Deventer zich meester maakt van de goederen van het Deventer kapittel⁷⁸⁾. Een rijke buit met in Twente o.a. de reeds genoemde tiende alsmede de eigendom van de boerderijen Berenbroek in de Esmarke en Schukkink in Tweekelo⁷⁹⁾.

De administratie van de geestelijke goederen geschiedt voortaan door een Deventer ambtenaar, de Rentmeester-Verwalter van het kapittel van St. Lebuïni. Zoals opgemerkt, wordt genoemde tiende aangeduid als de 'Groote Enscheder Tiende'. In Enschede staat dit gehele complex te boek als de 'Deventer Tiende'⁸⁰⁾.

Het VR 1601 maakt voor wat betreft het gericht Enschede melding van dit tiendrecht, waarbij niet alleen de tiendhouder, maar ook de aard van het tiendrecht wordt vermeld. Tiendhouder is 'de Probstie to Deventer'. Bij een aantal erven is de aard van het tiendrecht onduidelijk ('tendet over tlant in die Probstie to Deventer'). Voor de rest wordt vermeld 'slooptende' en de vermelding van de hoeveelheid graan die opgebracht moet worden.

De 'Slooptende' (sloptiende) wordt onder een opening in de zolder (slop) in een vaste hoeveelheid geleverd'). Waar de aard van het tiendrecht niet wordt vermeld, blijkt uit de Deventer administratie dat hier sprake is van een garftiende (van elke 10 garven is er één voor de tiendhouder). Geen melding maakt het VR 1601 van bloedtienden (beestgeboorte) die er volgens de Deventer administratie wel degelijk zijn geweest, zij het van ondergeschikt belang'). Over 't algemeen komen de gegevens van de Deventer administratie redelijk overeen met die uit het VR 1601.

De Bataafse Republiek

De Staatsregeling 1798 (grondwet van de Bataafse Republiek) rekende af met heerlijke rechten uit het leenstelsel afkomstig. Art. 25 verklaarde tiendrechten voor altijd vervallen, waarbij het Vertegenwoordigend Lichaam (Volksvertegenwoordiging) zal bepalen "de wijze van afkoop van alle zoodanige rechten en renten, welke als vruchten van wezenlijke eigendom kunnen worden beschouwd".

Maar dit alles was gemakkelijker gezegd dan gedaan. Enerzijds werd het leenstelsel verworpen, anderzijds was er diep respect voor het eigendomsrecht als zijnde van natuurrechtelijke oorsprong¹⁾). Resultaat: Na decennialange discussies bleef alles bij het oude, het tiendrecht bleef gehandhaafd, al was het dan aan voortdurende uitholling onderhevig, zoals hierna zal blijken.

Voor Deventer was het tiendrecht een belangrijke inkomstenbron en dus verzette men zich met hand en tand tegen alles wat op dit recht inbreuk zou kunnen ma-

ken. Het verzoek van het Vertegenwoordigend Lichaam opgave te verstrekken omtrent die rechten die volgens de Staatsregeling "vruchten waren van wezenlijk eigendom" werd niet ingewilligd, want men had "sedert meer dan 100 jaar het nuttig en vredig bezit. Wettige eigendom staat dus boven twijfel, terwijl deze rechten door giften, erfmakingen, overeenkomsten, verdragen of koopen aan de stad gekomen zijn. De stad ontvangt uit de tiendrechten jaarlijks 18 à f 20.000,-, zodat daarzonder het stadsbestuur niet meer naar behoren zou kunnen functioneren"²⁾).

Zoals opgemerkt was het tiendrecht in origine een belastingplicht ten laste van de grondgebruiker, hetzij pachter, hetzij eigenaar. In de loop der eeuwen werd het evenwel meer en meer als een verhandelbaar vermogensbestanddeel beschouwd, waardoor het het karakter van een zakelijk recht, een grondrente, kreeg.

Duidelijk werd dit vooral bij de Tiendwet van 1907 waarbij de Staat de nog van kracht zijnde tienden afkocht. De afkoop-som moest daarbij gedurende 30 jaar d.m.v. een jaarlijkse rente, die tegelijk met de grondbelasting moest worden betaald, door de grondeigenaar en dus niet door de gebruiker worden opgebracht.

In het gericht Enschede kwam deze afkoopregeling als mosterd na de maaltijd. Een kleine speurtocht door de kadastrale registers leert dat vóór 1907 reeds alle tiendplichtigheden waren afgekocht³⁾). Voor wat betreft de Deventer tiende was dat trouwens reeds vóór 1876 het geval. Het feit dat de Deventer tiende gedurende vele eeuwen (1298-1820) in één administratief verband is beheerd en dat geen gebruik is gemaakt van de mogelijkheid tot vervreemding, maakt het mogelijk een aantal facetten wat nader te beschouwen.

De Deventer tiendpacht

Effectuering van het tiendrecht bracht aanzienlijke kosten met zich mee (opslag, vervoer, dorsen). De sloptienden werden daarbij in constante hoeveelheden verrekend, bij de garftienden was de tiendplicht gekoppeld aan het oogstresultaat.

Uiteraard speelden bij dit alles vooral de vervoerskosten een belangrijke rol en daarom bediende men zich in Deventer bij voorkeur van het systeem der publieke verpachting¹⁾). Hierbij zal de pachtsom samenhangen met de graanprijs minus de kosten en bovendien, voorzover het de garftienden betreft, met het oogstresultaat.

Onder de pachters treffen we veelal de goeude Deventer burgerij aan. Zo b.v. de in Oldenzaal geboren burgemeester Fockink die daarbij gebruik maakte van de diensten van de familie Van Heek. De pachter moest n.l. voor de afdracht van de pachtsom zekerheid stellen en daarbij fungeerden de Van Heeks meermalen als borg.

Deze bekendheid met tiendaangelegenheden heeft hun wellicht tot voordeel gestrekt, toen in 1820 het stadsbestuur besloot de Groote Enscheder Tiende te gelde te maken. De gemeente nam daarbij als richtsnoer de gemiddelde pachtsom over de laatste 30 jaar. Met een rentevoet van 6% werd door kapitalisatie de waarde berekend op f 13.790,-.

Tevens werd het tiendrecht geïnventariseerd¹⁾). Het omvatte 44 erven, waarvan er 17 in Tweekelo, 11 in Usselo/Boekelo, 15 in Haaksbergen en 1 in Hengelo gelegen waren.

Voor f 16.500,- werd de tiende door de Enschedese fabrikeurs, de gebroeders Gerrit Jan (1780-1851) en Helmich (1785-1847) van Heek afgemijnd²⁾). Van een aantal dezer erven werd reeds in juli 1820 door de eigenaren de tiendplicht afgekocht. (Voor de afkoopsommen zie overzicht II, deel 2.)

Bij het overlijden van Gerrit Jan en Helmich van Heek komen de resterende tiendrechten bij de inventarisatie van de activa in de scheidingsakten voor. Toedeling vindt daarbij plaats aan Engelbertha van Heek en M.H. van Heek geb. ter Kuile. Bij het overlijden van laatstgenoemde, die als laatste van de twee in 1874 overlijdt, wordt in de scheidingsakte niet meer over tiendrechten gerept, zodat we moeten aannemen dat ze toen al, waarschijnlijk bij onderhandse akte, waren afgekocht³⁾).

De roggeprijzen vertonen scherpe fluctuaties, die bij de pachtpijzen veel gematigder zijn. Dit is begrijpelijk, want zoals opgemerkt, speelde niet alleen de roggeprijs maar ook de opbrengst van de garftienden, die van jaar tot jaar verschilden, een rol. Wanneer er sprake is van een uitstekende oogst zal de roggeprijs laag zijn, maar die lage prijs zal in de pachtsom ten dele gecompenseerd worden door de hoge afdracht in natura via de garftienden en omgekeerd.

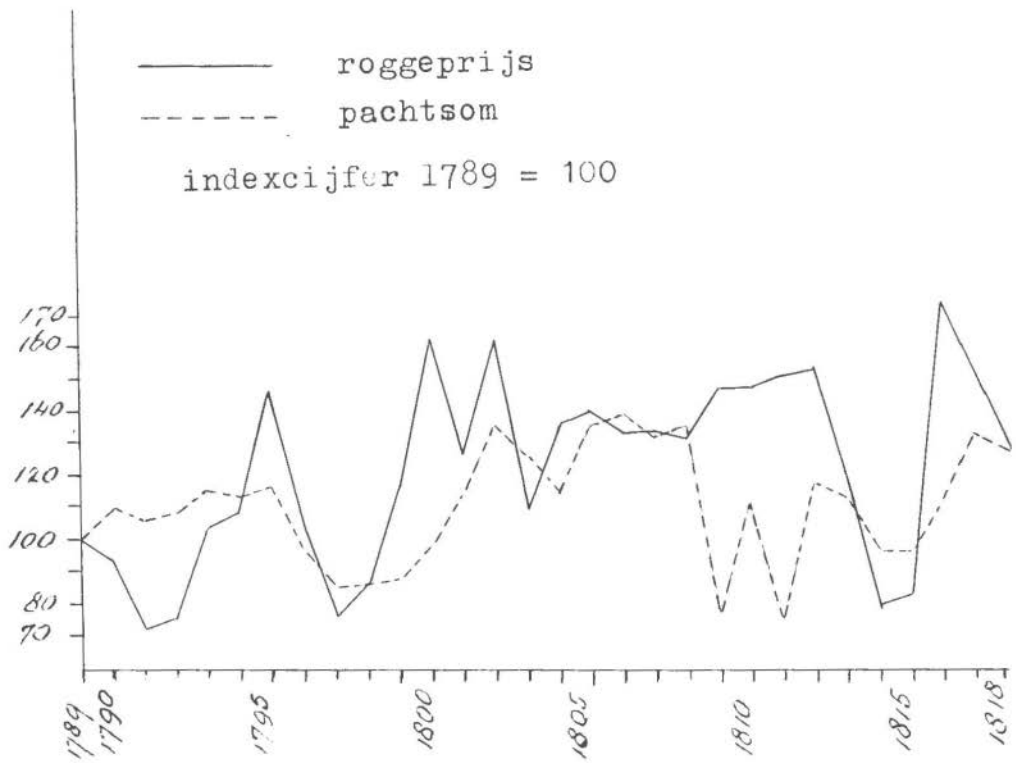
Het bovenstaande roept de vraag op naar de herkomst van het onderscheid tussen garf- en sloptiende. Wellicht is de veronderstelling dat er aanvankelijk slechts sprake was van garftienden, niet al te speculatief. Deze beantwoordt immers het best aan het wezen van de tiendplicht.

Hattink⁴⁾) heeft er op gewezen dat de graanopbrengst sterk afhankelijk is van locale omstandigheden en van de 'vigilantie' (zorgzaamheid) van de bouwman. Wanneer die 'vigilantie' te wensen over laat en de ambities van de bouwman niet al te ver reiken, zal de tiendhouder geneigd zijn te streven naar een vaste jaarlijkse opbrengst, aan welk verlangen de sloptiende het beste beantwoordt. In deze optiek zou de garftiendplichtige tot het meer actieve deel der bevolking behoren.

Uit overzicht II (zie deel 2) blijkt dat de afkoopsommen van de garftienden beduidend hoger zijn, tot zelfs het dubbele van die van de sloptienden en dat zou het hiervoor geuite vermoeden kunnen bevestigen. Overigens ben ik me ervan bewust, dat bij deze 'bewijsvoering' de nodige kanttekeningen kunnen worden geplaatst. Bij het thema tiendrente gaat het overigens niet alleen om de tweedeling garf- en sloptiende, zoals blijkt uit het volgende:

Op 2 november 1838 koopt G.J. van Heek de boerenplaats 'de Geuver' te Tweekelo. Van deze boerderij had hij in 1820 reeds de tiendrente verworven. In de koopakte wordt vermeld dat er een sloptiende op rust van 121 kop rogge, 148 kop gerst en 62 1/2 c bloedtiende ten voordele van G.J. van Heek. Ter vergelijking: in de inventari-

Overzicht I

In dit overzicht worden voor de 30-jarige periode van 1798-1818 de rogge-²⁾ en pacht-³⁾ prijzen weergegeven. De bijbehorende grafiek brengt de relatie tussen pachtsom en roggeprijs in beeld.

Achtereenvolgens zijn weergegeven: het jaar, de pachtsom in guldens en de roggeprijs in stuivers per schepel (=1/4 mud).

1789	745	35	1804	870	48
1790	818	33	1805	1020	49
1791	800	25	1806	1040	46,5
1792	810	27	1807	980	46,5
1793	860	36,5	1808	1010	46
1794	840	38	1809	580	52
1795	870	52	1810	830	52
1796	730	36	1811	570	53
1797	640	27	1812	890	54
1798	650	30	1813	850	42
1799	660	41	1814	720	28
1800	740	57	1815	720	29
1807	850	45	1816	830	62
1802	1010	57	1817	980	53
1803	950	38	1818	960	45

satie van 1820 zijn deze getallen 7 scheffel (112 kop) resp. 9 scheffel (144 kop), 13 st. (65 c). Bij deze sloptiende staat vermeld dat hier sprake is van een zgn. 'nadelige tiende' (waarde f 10.40 p.j.), want op het vastgoed rust ook nog een 'voordelige tiende' groot 13 kop rogge en 13 kop gerst (waarde 95 c p.j.) ten laste van Gradus Nijhuis te Twekkelo-).

wordt vervolgd

H. Olink

Noten

1. A.J. Mensema, Repertorium proosdij St. Lebuinus te Deventer, inleiding.
2. K. de Vries, De Middeleeuwse stadrechten, In: Geschiedenis van Overijssel, 1970, p. 89.
3. C.J. Snuij, Verzamelde bijdragen tot de geschiedenis van Twente, p. 158.
4. B.H. Slicher van Bath, Een samenleving onder spanning, p. 589.
5. G.J. ter Kuile, Rechtskundige verschijnselen in de Middeleeuwen, In: Geschiedenis van Overijssel, 1970, p. 69 e.v.
6. J. Kusters, Het oude tiendrecht 1899, p. 35.
7. C.J. Snuij a.w., p. 182-183.
- 7a. In NRC Handelsblad van 4 juli j.l. wordt mededeling gedaan van een onderzoek door experts van de Leidse Universiteit naar de ouderdom van het pand Sandrasteg 8 te Deventer, dat bekend staat als het woonhuis van de Proost van het Deventer kapittel. Dit onderzoek heeft uitgewezen dat dit burgerwoonhuis als het oudste van Nederland moet worden beschouwd en dateert uit 1130. Tot dusver stond als zodanig te boek een pand in Utrecht uit 1204. In het huis werd een kapel, gewijd aan de H. Bonifatius ontdekt en een poort die toegang tot de stad verschafte. Met restauratiewerkzaamheden is inmiddels een aanvang gemaakt.
8. J.J.H. Meijer, Enschede 650 jaar stad?, In: 't Inschrien 1975, p. 49. Zie voor kritische reacties: M. Reinders O.F.M., 't Inschrien VIII, p. 17. Th.A.M. Thielen, 't Inschrien IX, p. 9.
9. P.G. Aalders, Het einde van de horigheid in Twente en Oost-Gelderland 1795-1850, p. 24.
10. Gemeentearchief Deventer (GAD) 1408-1795 Leenboek St. Lebuinus, p. 164.
11. Kad. archief Zwolle, reg. 4, deel 48, no. 1, inventarisatie activa nalatenschap Helmich van Heek, 4 aug. 1848.
12. L.A. Stroink, Stad en land van Twente, p. 100.
13. GAD, 1814-1930, no. 3315.
14. Aalbers a.w., p. 54.
15. GAD, Archief der municipaliteit 1798-1799.

Richtlijnen voor auteurs

De redactie van 't Inschrien verheugt zich al enige tijd in een groeiende belangstelling van publice-rende streekhistorici. Hoewel dit op zich een heu-gelijk feit is, baart het aanbod van vooral langere artikelen enige zorgen. Er dreigen (te) lange wacht-tijden te ontstaan. Om dit zoveel mogelijk te voor-komen verzoekt de redactie U artikelen niet langer te maken dan ca. 2000 woorden, 3 pag. A4. Een artikel van hooguit 6 A4 tekst. te verdelen over 2 nummers, is ook mogelijk. Voor een goede gang van zaken wordt U tevens verzocht:

- de tekst (indien mogelijk!) aan te leveren op diskette, bij voorkeur aangemaakt in Word Perfect, zonder opmaak, zonder harde re-turs behalve bij alinea's. Ook geen super-schrift en verborgen eindnoten.
- een uitdraai bij te voegen met daarop uw wensen t.a.v. de opmaak (vet, cursief, super-schrift enz).
- gebruik te maken van enkele aanhalingste-kens, dubbele alleen bij langere citaten.
- te zorgen voor bondige tussenkopjes.
- te zorgen voor goed reproduceerbare illu-straties voorzien van bijschriften
- verwijzingen naar literatuur op de volgende wijze te noteren:

Boek: Stappers-Vürtheim, A., *Twaalf eeuwen Ol-denzaal - Oldenzaal*, 1971
of (Oldenzaal, 1971) 21-23.

Tijdschrift: Overbeeke, J., 'De domeingoederen in Twente', in: 't *Inschrien*, IV (1972) 20-21.

Red.

-
16. Gemeentearchief Enschede, Kad. leggers gem. Lonneker.
 17. GAD, Tienden des kapittels Lebuini, p. 109-110.
 18. GAD, 1814-1930, no. 3315.
 19. id., no. 3307.
 20. Gemeentearchief Enschede, Notarieel archief not. Greve, 1820.
 21. J.I. van Doorninck, Bijdragen tot de geschie-denissen van Overijssel, deel IX, 1888, p. 281-321.
 22. GAD, 1814-1930, no. 3318.
 23. R.E. Hattink, Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel, deel X, p. 323.
 24. Kad. archief Zwolle, reg 4, deel 1, no. 21.

Woo sprek ie oe medemeans an? (4)

Es heurn wat de bekeande dialectoloog G. Kloeke der van zeg.

Oet: Teuthonista (Zeitschrift für Deutsche Dialectforschung und Sprachgeschichte 1925/26).

Artikel: Die Anredeformen im Niederländischen und im Deutschen und in den Mundarten an der Niederländisch-Deutschen Grenze.

t Gebroek van 'Du' en 'Sie' in Duutsland is tamelijk gemakkelijk; in Nederlaand is t met 'jij' en 'u' heel wat lastiger. 't Haank of van de regio, milieu, ölderdom, karakter en de stemming van n sprekkerd. Kloeke meant, dat t standsverschil oet de regentnied hef biedrögn 'u' te zegn tot heugere leu. He constateert dat de leu al meer 'u' goat gebroekn (N.B. 1925). No is der ne tendens de aandere kaant oet (H.E.)

Wat de dialectn betreft hef Kloeke op n keartke angövn, woar t 'superioriteitsprincipe' heerst, dus beleefd-vertrouwelijk. De greans geat van de staatsgreans met Duutsland ten westn van Oatmörssche langs noar t zuudn, volgt de greans tuschen de maarkn Gammelke, Deurningn en Bearghoezn um Oldnzel hen en verlöp dan pal noar t oostn owwer de maarknsched van de Lut en Loster. De rest van Twente hef t 'vreendelikheidsprincipe', behalve de gemeenten Maarkel, Goor en Deepn, woar t doe-gebroek vot is. t Gebied met t vreendelikheidsprincipe kent 'doe' as vreendelike ansprekking en 'ie' klinkt wat hard; t kan in dei zöne zoa wezn, dat tegn nen hound 'doe' wördt zegd, mer hef he wat stöln dan is t ineens 'ie'. Oet: De ondergang van het pronomen du (De Nieuwe Taalgids 1926).

In miene oflewering 2 in t Inschrien steat, dat de objectsvorm 'dy' en bezittelik voor-naamwoord 'dyn' in n biebel bestoan bleaf tot 1618. 'De Nederduytsche grammatica' (1626) neumt 'du' n oold gebroek. In 'Taelbericht der Nederlandsche Spelling'

(1649) steat, dat 'du' is ofsletn. Mangs wördt t nog gebroekt in bv. 'du bengel'.

Kloeke gif op n keartke an, woar 'du' of 'doe' nog besteat: in t Freas-sprekkend deel van de provincie Freaslaand, heel Grönningn, Drente (ten oostn van de lien Smilde-Coevordn), Twente (zee hierbovn), um Winterswiek, in Duutsland ten oostn van de lien Aaltn-Xanten, dan geat de streep um Xanten hen noar Keawel, doar noa op t zuudn opan noar Broekhuizen in Noord-Limburg, zuudwestelik noar Panningen, dan westelik noar Budel in Noord-Broabaant, woar noa he ofbuugt noar t zuudn de Belgische greans owwer liek op Maastricht an en bereikt dan de Nederlaands-Fraansche taalgrens. Links van dei lien kwam Kloeke of en too 'doe' wa tegn in relict n bv. Gellemuudn 'toe lillek mispunt', Apeldoorn 'vot toe lilleke hond', Eibeargn 'goa weg toe lillekerd' enz., m.a.w. in t gedeelte van de Saksische dialectn is 'doe' betrekkelijk kort ledn in onbroek raakt. Vuur de 18e eeuw zal de 'doe'greans wa bie n lessel legn hebn en relict n van 'doe' nog meer noar t westn gebroekt wezn. In 'Oprecht Onderwijs van de Letter Konst (Utrecht 1743) bv. steat: "Dy, dyn en du zijn verouderde Duytsche Woorden, die omdat ze hard klinken nu niet meer worden gebruikt, alleen in gekijf 'du bengel'." Wat n verschil in geveulsweerde bie t vreendelikheidsprincipe in Twente, n groot deel van Drente en um Winterswiek, woar 'doe' juist vreendelikheid oetdrukt en 'ie' harder klinkt (H.E.). Wieder deank ik, dat inderdoad 'du' as du is oetsprökn in de Frankische dialectn, deank mer an t Fraanse 'tu' (behalve in Limburg) en in de Saksische dialectn 'doe' en gen 'du'.

Wördt vervolgd.

H. Engelbertink

Verschenen Tijdschriften

Na telefonisch overleg te raadplegen in de bibliotheek van de Oudheidkamer 'Twente'.

Aold-Hokseberge, 1992, no. 3.

J.B.A. Leusink en J.G.L. Overbeeke, *De Haarhuizen*, p. 1610-1612.

J.B.A. Leusink en J.G.L. Overbeeke, *Omman, later Essen*, p. 1612-1614.

B.E. Asbreuk, *In en rond de boerderij het jaar rond door de eeuwen heen (III)*, p. 1614-1616.

W.E. ten Asbroek en J.G.L. Overbeeke, *Aarnink (III)*, p. 1617-1622.

Heim, Hengelo's Educatief Industrie-Museum, 1992, no. 3.

B. Diphooen en H. Kleerebezem, *De Meijlings en hun brouwerij*, p. 8-16.

F. Somsen, *Enkele herinneringen uit het leven van een zandvormer*, p. 18-22.

Oald Hengel, 1992, no. 4.

H. Reynders, *Het gezicht van Hengelo*, p. 75-76.

H. van Baaren, *Uit stoffige documenten*, p. 77-78.

G.A.B. Nijhuis, *Het Herseler (3)*, p. 79-81.

J. Schwertasek, *De straat waarin wij wonen, Brinkstraat, Boerderijte van Gaalman*, p. 83-85.

H. Reynders, *De Hengelose spieker (2)*, p. 87-89.

Oald Hengel, 1992, no. 5.

G.J. Welberg, *De marke Klein Driene*, p. 99-102.

B. Roozendaal, *Vijftig jaar na het deportatiebevel*, p. 102.

J. Schwertasek, *Geen VUT voor Tukkers Diene en Tukkers Mina*, p. 103.

H. van Baaren, *Jongens van de Brink speelden soldaatje*, p. 105.

G.A.B. Nijhuis, *Het Herseler (4)*, p. 107-109.

H. Reynders, *Vredes-Ambassadeurs in Overijssel*, p. 111-113.

Oet de Boerschop, Vereniging Heemkunde Weerselo, 1992, no. 43.

Uit het doopboek van Rossum 1786, p. 10-11.

A. van Vondelen-Riekert, *Kommer en kwel in Gammele in 1749*, p. 12-16.

R. Rorink, *Het verzoekschrift van Veldhuis (1677)*, p. 20-21.

E. Bos-Hermelink, *Wijkverpleegster op het platte-land (18)*, p. 22-23.

H. Engelbertink, *Maarke Rossum deel 41*, p. 24-28.

't Onderschoer, contactorgaan van de Stichting Heemkunde Denekamp, 1992, no. 3.

H. Asma, *Smokkelaffaires in 1917*, p. 19-20.

S. Wynia, *Een tragisch ongeluk*, p. 29-30.

H. Boink e.a., *Onze straatnamen*, p. 31-32.

H. Asma, *Van scheepsjongen tot boerenknecht*, p. 33-38.

C.C.M. Hamers, *Het volksgebruik rond Sint Maarten*, p. 39-40.

G.L.B. Broekhuis, *De spreuken van Willem Dingeldein*, p. 39-44.

J.B. Benneker, *Jaarlijkse rogge-, boter en vlascollechte*, p. 47-50.

H. Asma, *Volkstelling Buurtschap Denekamp van 1748*, p. 55 e.v.

'n Sliepsteen, Stichting Historische Sociëteit Enschede-Lonneker, 1992, no. 31.

J. Meinema, *Oudste uitvoeringsvorm in Nederland, Wissink's Mól in Usselo laatste stenderkast Twente*, p. 3-6.

H. Keuken, *Gevolg van economische wereldcrisis, Werkloosheid en armoede in de vooroorlogse jaren*, p. 7.

F. te Lintelo, *Door schenking buitengoed 'Ex Voto'*, H.G. Schutte maakte bouw van Schutte's Boschool mogelijk, p. 9.

J.H.R. Wiefker, *Van 'Kniephoek' naar Langestraat, Sint Jacobuskerk 150 jaar terug in centrum van Enschede*, p. 10-13.

R. Luiten, *Alledaagse stof van toen, Eenvoudige kleding maakte de huisvrouw meestal zelf*, p. 15.

H. Engbers, *Erve De Horst in Tweekelo werd basis van groot transportbedrijf*, p. 16-17.

Twente Genealogisch, Nederlandse genealogische vereniging afdeling Twente, 1992, no. 4.

H.E. R.F.A. Rorink, *Hofhorigheid en genealogie in Twente*, p. 73-77.

J.M.S.G. van Holten-ter Horst, *Kwartierstaten Ter Beek, Joanna ter Horst, Maria ter Horst*, p. 77-80.

W. Enterman, *Kwartierstaat Franssen*, p. 80-81.

Correcties op kwartierstaten van J.H. Lichtenberg, p. 81-84.

Kwartierstaat Unico Wilhelm van Wassenaer, p. 85-86.

Twickelblad, 1992, no. 3.

O. de Bruin en J. Bengevoerd, *Rijke flora en fauna aan de rand van de stad, Het gave hoevenland-schap van een oude buurtschap*, p. 5-7.

H. Reynders, *Over merken, boerschappen en de uitbreiding van Twickel, De relatie Woolde en Twickel kent een lange voorgeschiedenis*, p. 8-9.

Met speciale bijlage: *Unico van Twickel, Componist en Diplomaat 1692 tot 1766*.

Vereniging Heemkunde Ambt Delden, 1992, no. 4.

G.H. Naafs, *Huize Warmtink (3)*, p. 60-63.

H. ter Kulve, *De baron*, p. 64-66.

Verschenen Boeken

Buter, A., J. Haverkate, e.a. (red.), **Ach Lieve Tijd. Duizend jaar Twente en de Twentenaren** (Zwolle 1992-1994)
Serie van 19 afleveringen door Waanders Uitgevers Zwolle i.s.m. Oudheidkamer Twente en Twente Akademie
ISBN 90 400 0189 8
Prijs per aflevering: f 6,95. Linnen verzamelband: f 17,50

Hagens, H., **Boerderijen in Twente** (Utrecht 1992)
Uitgeverij Matrijs Utrecht
ISBN 90 5345 014 9
Prijs: f 49,90

Woord, J. van de, e.a. (red.), **Jaarboek Twente** (z.p. 1992)
Uitgave van de Stichting Jaarboek voor Twente
Prijs: f 19,50

Harmsel, D. ter, J. Hinke, en M. de Winter (red.), **Literatuur over de IJssel**. Uitgave ter gelegenheid van het openbare bibliotheekwerk in Nederland (Nijverdal 1992)
Overijsselse Bibliotheek Dienst 1992
ISBN 9073772 05 2
Prijs: f 22,50

Olink, H. (samenstelling), **Enschede van bevrijding tot Boulevard**.
Fotodocumentaire van persfotograaf Henk Brusse over de periode 1945-1960 (Hengelo 1992)
Uitgeverij Broekhuis Hengelo
ISBN 9070162 652
Prijs: f 14,90

Benneker, H.A. en H. Boink (red.), **Kuieren langs de grens**. Grensverhalen uit Denekamp en omgeving (Denekamp 1992)
Stichting Heemkunde Denekamp
ISBN 90800723 1 1
Prijs: f 24,90

J.H.G. Schmit, *Gemeentegrenzen (7); Grenscheidings ten aanzien der Gemeente van Markelo*, p. 67-68.
W.H.H. Wegereef, *De rogge is riepe (vervolg)*, p. 69-73.
Jan Willem Anton Gewin, *huisarts in Delden*, p. 74-76.

Twente op rekenpenningen

in het artikel 'Twente op rekenpenningen' van M. Holleman-Tas ('t Inschrien 1992 nr.4) zijn helaas de foto's van de rekenpenningen 1 en 2 (p 55/56) verwisseld.

Overigens maken wij onze lezers er op attent, dat in de collectie penningen en munten van de Oudheidkamer een groot aantal rekenpenningen aanwezig zijn. De inventarisatie hiervan is momenteel in volle gang.

Red.

Bartelink, G., **'Latijnse opschriften van kerkklokken in de 14de -15de eeuw in Drenthe en Overijssel'** in: Bulletin SDOB, 5 (z.p. 1992)
Prijs: f 9,90

Wieringen, J.J. van, **Honderd jaar Gereformeerde Kerk van Hengelo** (Hengelo 1992)
Jubileumcommissie 100 jaar Gereformeerde Kerk van Hengelo
Prijs: f 22,50

Engbers, H.G., **Veldnamen en ons verleden** (Enschede 1992)
Uitgeverij Van de Berg Enschede
Prijs: f 45,-

Alsté, J. van, E. Verschuuren-Maessen, L. Andriessen en H. Kleerebezem (red), **Facetten uit de historie van Ambt-Delden** (Ambt Delden)
Uitgave van de Historische Vereniging Schoutambt Delden
ISBN 90 365 0431 7
Prijs f 25,-

Paskamp-van Santen, M. (red), J.G.v.d. Kuil, H.J. Booyink, J.H. Wigger, J.H.R. Wiefker, F. Eijsink, **Jaarboekje Historische Kring Vasse Mander Hezingen 1992/1993** (z.p. 1992)
Uitgave Historische Kring Vasse Mander Hezingen f 7,50

ENSINK ANTIEK

*Meubelen 18e + 19e eeuw
Inkoop - verkoop - taxatie*

*Oldenzaalsestraat 31-33
7551 KN Hengelo
Tel. 074-428744*

ANTIQUARIAAT GALERIJ REZA

MODERNE KUNST EN
OUDE BOEKEN
BOEKENZOEKDIENST

KORTESTRAAT 2
T/O ZOUTMUSEUM
POSTBUS 9 - 7490 AA DELDEN
TEL.: 05407 - 64792

GEOPEND:
DI/WO/DO: 14-18
VR: 12-21
ZA: 10-17 UUR

boekhandel Broekhuis

Sinds 1868

Algemene en Wetenschappelijke Boeken en Tijdschriften
School- en Studieboeken
Kantoorartikelen en Schrijfwaren

Hengelo

Enchedesestraat 19
Telefoon 074-910267 Telefax 074-913892

Almelo

City Promenade 21
Telefoon 05490-12235

Enschede

Campus Boekhandel Universiteit Twente
Telefoon 053-892414

Enschede

Marktstraat 12
met antiquariaat & galerie
Telefoon 053-325210

bB

Hooidijk 15, 7661 RA Vasse
(Post Ootmarsum)

MOSBEEK

HOTEL-RESTAURANT

Prachtig gelegen aan de rand van het natuurreservaat
„Het Springendal”.

BUITEN: een geweldige natuur om te wandelen,
fietsen, helemaal om bij te komen.

BINNEN: de warmte en gezelligheid van een familie-
hotel. Alle kamers met modern comfort.

In voor- en naseizoen speciale arrangementen.

Voor inlichtingen

en reserveringen:

Telefoon 05418-481

Welkom

HUIZE HÖLTERHOF

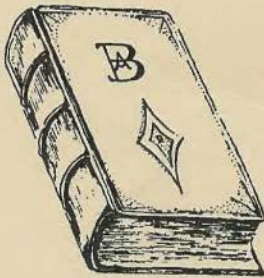
Hölterhofweg 325
7534 PT Enschede
Tel. 053 - 611306

Huize Hölterhof, moeilijk te vinden.....
Een openbaring om te ontdekken!

Van november t/m april:
diners-koffietafels
recepties-familieëunies enz.

Van mei t/m oktober:
55-plus vakantieweken.

Vraagt folder en programma.

A. Bonzet SPECIAAL BOEKBINDERIJ

DE OSSENBOER 44 - ENSCHEDE
tel. 053-314069

**OOK UW BINDWERK
IS BIJ ONS WELKOM**
Wij zijn een niet te grote
binderij waar kwaliteit
en service nog
mogelijk is

*Gespecialiseerde handboekbinderij
voor particuliere- en rijksopdrachten.
Levering franco door geheel Nederland.
Kleine tot grote oplagen - speciale opdrachten.*